

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.25>

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИДІЛЕННЯ ЕТАПІВ ЕВОЛЮЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПРИМИРЕННЯ СТОРІН

Мележик Ю.,
здобувач ступеня доктор філософії
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
ORCID: 0009-0005-2490-9715

Мележик Ю. Доктринальні підходи щодо виділення етапів еволюції становлення та розвитку інституту примирення сторін.

В науковій статті зазначається, що такі зрушення в нормативно-правовому регулюванні інституту примирення сторін як закріплення інституту врегулювання спору за участю судді в Цивільному процесуальному кодексі України, визначення правових засад та порядку проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору), принципів медіації, статусу медіатора, вимог до його підготовки та інших питань, пов'язаних з цією процедурою в Законі України «Про медіацію» активізували наукові дискусії щодо основних періодів становлення та розвитку інституту примирення сторін в Україні та зарубіжних країнах, а також чинників, які впливають на цей розвиток.

Аналізуються доктринальні підходи щодо виділення етапів еволюції становлення та розвитку інституту примирення сторін, критеріїв її періодизації та характерних рис кожного з етапів.

Встановлено, що відсутність однастайності серед вчених з питання еволюції інституту примирення сторін в науці цивільного процесуального права зумовлена застосуванням ними таких підходів: 1) застосування при виділенні етапів еволюції інституту примирення сторін одразу декількох критеріїв, які не належать до однієї класифікаційної групи, і в результаті цього здійснювалась класифікація різнопорядкових явищ; 2) об'єднання декількох підходів до періодизації чи періодизація частини історії розвитку примирної процедури з застосуванням одного підходу до періодизації, а частини – з застосуванням іншого (зокрема, симбіоз хронологічної періодизації та періодизації стадій суспільного розвитку).

При виділенні етапів еволюції становлення та розвитку інституту примирення сторін автор пропонує застосовувати два підходи: 1) широкий підхід: еволюція інституту примирення сторін від ідеї про компромісне врегулювання спорів до запровадження інституту примирення сторін у державному судочинстві та його розвиток до сьогодні. За широкого підходу історія становлення інституту примирення сторін бере свій початок з часів первісного суспільства; 2) вузький підхід: еволюція інституту примирення сторін співпадає з його закріпленням в писаних джерелах права.

Ключові слова: доктрина, еволюція становлення та розвитку інституту примирення сторін, процесуальне законодавство, процесуальні форми, інститут врегулювання спору за участю судді, мирова угода, третейський суд, медіація.

Melezhih Yu. Doctrinal approaches to identifying the stages of evolution of the formation and development of the institution of reconciliation of the parties.

The scientific article notes that such changes in the regulatory and legal regulation of the institution of reconciliation of the parties as the consolidation of the institution of dispute resolution with the participation of a judge in the Civil Procedure Code of Ukraine, the definition of the legal principles and procedure for conducting mediation as an extrajudicial procedure for resolving a conflict (dispute), the principles of mediation, the status of a mediator, the requirements for his training and other issues related to this procedure in the Law of Ukraine «On Mediation» have intensified scientific discussions on the main periods of the formation and development of the institution of reconciliation of the parties in Ukraine and foreign countries, the factors that influence this development.

Doctrinal approaches to the allocation of stages of the evolution of the formation and development of the institution of reconciliation of the parties, the criteria for its periodization and the characteristic features of each of the stages are analyzed. It has been established that the lack of unanimity among scientists on the issue of the evolution of the institution of reconciliation of the parties in the science of civil procedural law is due to their application of the following approaches: 1) the use of several criteria at once when identifying the stages of the evolution of the institution of reconciliation of the parties that do not belong to one classification group, and as a result, the classification of phenomena of different orders was carried out; 2) the combination of several approaches to periodization or the periodization of part of the history of the development of the conciliation procedure using one approach to periodization, and part of it using another (in particular, the symbiosis of chronological periodization and periodization of stages of social development).

When identifying the stages of the evolution of the formation and development of the institution of reconciliation of the parties, the author proposes to apply two approaches: 1) a broad approach: the evolution of the institution of reconciliation of the parties from the idea of a compromise settlement of disputes to the introduction of the institution of reconciliation of the parties in state judicial proceedings and its development to the present day. According to a broad approach, the history of the establishment of the institution of reconciliation of the parties dates back to the times of primitive society; 2) a narrow approach: the evolution of the institution of reconciliation of the parties coincides with its consolidation in written sources of law.

Key words: doctrine, evolution of the establishment and development of the institution of reconciliation of the parties, procedural legislation, procedural forms, institution of dispute settlement with the participation of a judge, peace agreement, arbitration court, mediation.

Постановка проблеми. Зрушення в нормативно-правовому регулюванні інституту примирення сторін (закріплення інституту врегулювання спору за участю судді в Цивільному процесуальному кодексі України, визначення правових засад та порядку проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору), принципів медіації, статусу медіатора, вимог до його підготовки та інших питань, пов'язаних з цією процедурою в Законі України «Про медіацію») активізували наукові дискусії щодо основних періодів становлення та розвитку інституту примирення сторін в Україні та зарубіжних країнах, чинників, які впливають на цей розвиток.

Вчений О. Горещкий вірно зазначає, що «Виділення етапів становлення процедур примирення сприяє пізнанню їх складної правової природи як автономного способу вирішення правових конфліктів і методу, що підвищує ефективність цивільної процесуальної діяльності», слушно зазначає О. Горещкий [1, с. 5]. Також дослідження еволюції становлення та розвитку інституту примирення сторін дозволяє з'ясувати особливості такого правового явища як інститут врегулювання спору за участю судді (він має характер примирної процедури, альтернативної судовому розгляду) та розробляти пропозиції з вдосконалення цивільного процесуального законодавства України.

Стан опрацювання проблематики. В науці цивільного процесуального права питання історичних та соціальних передумов виникнення, становлення, застосування альтернативних способів вирішення цивільно-правових спорів досліджувалось в наукових працях В. Прущак [2; 3], етапи становлення та розвитку процедур примирення – в наукових роботах О. Горещкого [1; 4; 5], етапам еволюції правового регулювання примирення сторін в цивільному процесі України присвячено низку досліджень Є. Куницького [6; 7] та інших вчених.

Водночас, серед вчених відсутня однаковість в питаннях основних періодів становлення та розвитку інституту примирення сторін в Україні та зарубіжних країнах та їх характерних рис, немає стійких уявлень щодо чинників, які впливають на цей розвиток. Наслідком цього є і відсутність однаковості щодо сутності примирних процедур, їх видів, спільних та відмінних рис, можливих моделей реалізації у цивільному судочинстві України, що позначається на ефективності нормативно-правового регулювання та практиці застосування примирних процедур, подальшому їх розвитку.

Мета цієї статті – охарактеризувати основні доктринальні підходи щодо виділення етапів еволюції становлення та розвитку інституту примирення сторін, їх характерних рис та обґрунтувати авторський концептуальний підхід.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося вище питання етапів еволюції становлення та розвитку інституту примирення сторін є одним з найбільш дискусійних в доктрині цивільного

процесуального права. В дисертаційній роботі «Процедури примирення в цивільному судочинстві» вчений О. Горецький виокремлює, що періодизація розвитку примирних процедур складається з таких періодів: «дореформений період, починаючи від ранніх засобів захисту права, самостійного урегулювання спорів самими сторонами до процедур посередництва, мирової угоди, створення судових установ, що здійснювали примирення сторін; період кодифікацій і судових реформ XIX століття, котрі визначили місце мирової юстиції та відособлених судових примирних процедур у структурі цивільної процесуальної діяльності; радянський період розвитку нашої державності, для якого було характерним розуміння мирової угоди як єдино можливої примирної процедури; період становлення альтернативних способів вирішення правових спорів як спроби подолання кризи правосуддя, що склалася в постіндустріальному суспільстві, і необхідності забезпечення його доступності; сучасний етап, в якому процедури примирення як підсумок новелізації законодавства, відбивають основні тенденції оптимізації правосуддя у цивільних справах, уніфікації та гармонізації судових правил і процедур [1, с. 6-7].

Таким чином, на думку О. Горецького відправною точкою еволюції примирних процедур стала саме поява ранніх засобів захисту права, а завершується дореформений період створенням судових установ, особливість яких полягала в тому, що вони були наділені окрім інших повноважень і повноваженням здійснювати примирення сторін спору.

Вчений О. Горецький виокремлює і інші етапи розвитку примирних процедур [1, с. 7]. Водночас, їх часові проміжки та характерні риси потребують конкретизації. Так, вченим не згадується період з початку XX ст. і до початку доби радянської влади в Україні хоча в цей час здійснювався розвиток примирних процедур. Серед іншого, розвивались ідеї щодо інших окрім мирової угоди процесуальних форм примирення сторін спору.

Щодо виділеного науковцем «радянського періоду» бачиться за доцільне уточнити, що для цього періоду характерним є не лише розуміння виключно мирової угоди як єдино можливої примирної процедури, а як вірно зазначає Є. Куницький і регламентація підстав та процесуального порядку примирення сторін у ще таких двох процесуальних формах, як: 1) відмова позивача від позову; 2) визнання позову відповідачем [6, с. 94].

Таким чином, в добу радянської влади в Україні існувала не одна, а три процесуальні форми примирення сторін: мирова угода; відмова позивача від позову; визнання позову відповідачем. Також в цей період відбулось розширення кола процесуальних форм примирення сторін та їх закріплення в радянському процесуальному законодавстві, а мирова угода не була єдино можливою формою.

Наступним періодом розвитку примирних процедур вчений О. Горецький виділяє «період становлення альтернативних способів вирішення правових спорів як спроби подолання кризи правосуддя, що склалася в постіндустріальному суспільстві, і необхідності забезпечення його доступності» [1, с. 7]. Бачиться, що виділення такого періоду є дискусійним, оскільки попередньо вченим не виділявся такий етап, як «індустріальний». Постіндустріалізм як теорія «описує розвиток суспільства на стадії, що наступна за індустріальним суспільством, наслідує його, при цьому якісно відрізняючись від нього» [8], вірно зазначає Н. Федорова.

Тобто, відсутній критерій, за яким вчений виділяє ті або інші етапи розвитку суспільства і, відповідно, примирних процедур. Натомість вчений виділяє один етап і його особливості за одним критерієм, інший етап – за іншим.

Бачиться, що потребує конкретизації і початок перебігу такого періоду розвитку примирних процедур, як «сучасний» та його характерні риси оскільки виділена вченим О. Горецьким така особливість розвитку, як «процедури примирення як підсумок новелізації законодавства, відбивають основні тенденції оптимізації правосуддя у цивільних справах, уніфікації та гармонізації судових правил і процедур» [1, с. 6] не дає відповіді на питання в чому саме такі тенденції полягають.

В дисертаційному дослідженні «Інститут примирення сторін у цивільному процесі України» вчений Є. Куницький виділяє такі «етапи еволюції правового регулювання примирення сторін у цивільному процесі України...: а) зародження інституту примирення сторін за часів Київської Русі та при перебуванні територій України під владою інших держав, характерною особливістю якого стала законодавча регламентація єдиної процесуальної форми примирення сторін – мирової угоди (XI ст. – початок XX ст.); б) правове регулювання примирення сторін нормами радянського цивільного процесуального законодавства, що супроводжувалося регламентацією підстав та про-

цесуального порядку примирення сторін у трьох процесуальних формах: мирової угоди, відмови позивача від позову, визнання позову відповідачем (1917 р. – 2004 р.); в) закріплення інституту примирення сторін у нормах цивільного процесуального законодавства України, характерною особливістю якого стала законодавча регламентація окремого етапу цивільного судочинства – досудового врегулювання спору за участю судді, а також законодавче регулювання порядку виконання мирової угоди (2004 р. – до теперішнього часу)» [6, с. 60-61].

Не заперечуючи тезу про те, що в XI ст. – початок XX ст. законодавством було регламентовано порядок укладання мирової угоди, бачиться за доцільне звернути увагу на те, що в період XI ст. – початок XX ст. розвивалось декілька альтернативних способів вирішення спорів. Дискусійною бачиться і пропозиція Є. Куницького охоплювати другий період – період правового регулювання примирення сторін нормами радянського цивільного процесуального законодавства, що супроводжувалося регламентацією підстав та процесуального порядку примирення сторін у трьох процесуальних формах: мирової угоди, відмови позивача від позову, визнання позову відповідачем – часовими межами 1917 р. – 2004 р. оскільки, як вірно зазначає І. Юраш хоча ЦПК УРСР 1963 р. і зберігав свою силу до 2005 року, тим не менш був ряд відмінностей, як-то ч. 5 ст. 175, яка «не давала суду права автоматично перевіряти умови мирової угоди щодо їх відповідності умовам закону або щодо непорушення прав, свобод чи інтересів інших осіб. Суд міг це робити тільки на підставі клопотання сторін» [9, с. 53].

Також ключовими є факти відновлення Україною своєї незалежності в 1991 році, в 1996 році – прийняття Конституції України [10], в якій було закріплено норми, які гарантують кожному право щодо захисту своїх прав та свобод від протиправних посягань та порушень будь-якими засобами, незабороненими законом (ст. 55 Конституції України), а також які закріпили обов'язок досудового порядку врегулювання спору винятково на підставі закону (ст. 124 Конституції України).

По-друге, в 1997 році Україна стала членом Ради Європи та взяла на себе зобов'язання за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [11]. Законодавство України цього періоду бачиться хибним характеризувати як «радянське», оскільки з моменту відновлення незалежності України в 1991 р. і до моменту набуття Україною членства в Раді Європі відбулось реформування законодавства України з метою приведення у відповідність до норм Конвенції.

Охоплення третім періодом, який пропонує виокремлювати вчений Є. Куницький, 2004 року і по сьогодні також вбачається дискусійним, оскільки в 2017 році, наприклад, відбулось закріплення інституту врегулювання спору за участю судді в ЦПК України, і такі зрушення в нормативно-правовому регулюванні є суттєвими для розвитку інституту примирення сторін. В 2021 році було прийнято Закон України «Про медіацію», який визначив правові засади та порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору), принципи медіації, статус медіатора, вимоги до його підготовки та інші питання, пов'язані з цією процедурою [12]. Також відбувається інтеграція України в ЄС, питання правосуддя відносяться до Першого кластеру переговорного процесу щодо членства в ЄС. Без ефективного застосування в Україні примирних процедур, які є важливими в забезпеченні на практиці кожному права на ефективні національні засоби правового захисту, перемовини щодо повноправного членства в ЄС не можуть бути завершені.

Вчена В. Прущак, досліджуючи в дисертаційній роботі «Врегулювання спору за участю судді у цивільному судочинстві України» історію правового регулювання альтернативних способів вирішення спорів на українських землях, виділяє такі її етапи: «період Київської Русі (засобом врегулювання соціально-правового конфлікту стає компроміс, що полягає в одержанні грошового стягнення замість каральних механізмів покарання, заміни кровної помсти грошовим викупом за образу); період Гетьманщини (поява процедур «єднання», які мали на меті залучення «посредників» – посередників, що формували умови примирення та могли вирішити справи майнового, земельного та кримінального характеру); період Російської імперії (виникнення комерційних судів, де основною формою роботи суду є процедура врегулювання спору та досягнення консенсусу між його сторонами, а основним обов'язком, який покладається на суд, стає обов'язок запропонувати сторонам закінчити спір за допомогою примирної процедури); радянський період (створення репресивної системи права та викоренення альтернативних судочинству способів вирішення спорів, з другої половини XX ст. – поступове формування доктринальних підходів до вивчення примирних процедур); пострадянський період (набувають стрімкого розвитку примирні процедури: третейський розгляд, арбітраж, посередництво, міні-суд, медіація та ін.); євроінтеграційний період

(реформування судової системи, впровадження альтернативних способів вирішення спорів)» [2, с. 148-149].

Щодо періоду Київської Русі і виділеного вченою такого засобу врегулювання соціально-правового конфлікту, як компроміс у вигляді грошового стягнення, звернемо увагу, що це може бути і зародком компенсаційного правосуддя, а не примирної процедури тому що таке стягнення могло здійснюватись за рішенням суду, а не в результаті пошуку сторонами конфлікту шляху його розв'язання. Тому істину не можливо встановити напевно – в Руській Правді як пам'ятці права Київської Русі відсутні будь-які приписи щодо способу та ініціатора відшкодування завданої шкоди.

Висновки.

1. Дискусійність питання еволюції інституту примирення сторін в юридичній науці в цілому та в науці цивільного процесуального права зокрема, полягає серед іншого в застосуванні вченими одразу декількох критеріїв виділення етапів цієї еволюції, які не належать до однієї класифікаційної групи і дозволяють класифікувати різно порядкові явища, а також об'єднання декількох підходів до періодизації чи періодизація частини історії розвитку примирної процедури з застосуванням одного підходу до періодизації, а частини – з застосуванням іншого. Симбіоз хронологічної періодизації та періодизації стадій суспільного розвитку не дозволяє віднайти істину в питанні виділення етапів еволюції становлення та розвитку інституту примирення сторін та особливостей цих етапів.

2. При виділенні етапів еволюції становлення та розвитку інституту примирення сторін пропонуємо застосовувати два підходи: 1) широкий підхід: еволюція інституту примирення сторін від ідеї про компромісне врегулювання спорів до запровадження інституту примирення сторін у державному судочинстві та його розвиток до сьогодні. За широкого підходу історія становлення інституту примирення сторін бере свій початок з часів первісного суспільства; 2) вузький підхід: еволюція інституту примирення сторін співпадає з його закріпленням в писаних джерелах права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горєцький О.В. Процедури примирення в цивільному судочинстві. Автореф.дис. ...канд юрид. Наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Інститут держави і права ім. В.М. Корєцького НАН України, Київ, 2019. 21 с.
2. Прущак В.Є. Врегулювання спору за участю судді у цивільному судочинстві України. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2020. 192 с.
3. Прущак В.Є. Історичний аспект розвитку альтернативних способів вирішення спорів. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 90–95.
4. Горєцький О.В. Процедури примирення в цивільному судочинстві. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Інститут держави і права ім. В.М. Корєцького НАН України, Київ, 2019.
5. Горєцький О.В. Історико-правові аспекти розвитку процедур примирення в цивільному судочинстві. *Держава і право*. 2016. Вип. 73. С. 286–297.
6. Куницький Є.В. Інститут примирення сторін у цивільному процесі України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Національна академія внутрішніх справ, Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака, Київ, 2021. 177 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0821U102572>.
7. Куницький Є.В. Еволюція правового регулювання інституту примирення сторін у цивільному процесі України. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 2. С. 54–59.
8. Федорова Н.Є. Теоретичне підґрунтя теорії постіндустріалізму. *Науковий журнал «Економіка і регіон»*. Полтава: ПНТУ, 2022. Т. 4(87). С. 119–128. URL: <https://journals.nupp.edu.ua/eir/article/view/2790/2198>.
9. Юраш І. Мирова угода в цивільному процесі. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). Державний вищий навчаль-

- ний заклад «Ужгородський національний університет», МОН України, Ужгород, 2024. 224 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0824U001197>.
10. Конституція України 1996 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
 11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
 12. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>.